गुणस्वरूपनिरूपणे पण्डितराजजगन्नाथस्य विशेषत्वम्

मौमिताखाण्डा

शोधच्छात्रा, संस्कृतविभागः, विद्यासागरविश्वविद्यालयः

पश्चिममेदिनीपुरम्, पश्चिमबङ्गः, ७२११०२

कुञ्चीशब्दाः- गुणः, रसः, आत्मानन्दः, प्रयोजकः, अनुमापकः च।

उपोद्घातः

काव्यरूपलक्ष्यस्य लक्षणप्रतिप्रादकं शास्त्रं ह्यलङ्कारशास्त्रम्। अलङ्कारग्रन्थेषु सर्वश्रेष्ठस्तथा प्रसिद्धो ग्रन्थो हि रसगङ्गाधरः। ग्रन्थस्यास्य प्रणेता पण्डितनरेन्द्रो जगन्नाथः। यथा रसगङ्गाधरस्य तथैव पण्डितराजस्य जगन्नाथस्य सर्वाधिकमान्यता अद्यावधि सर्वैरेव स्वीक्रियते। रसगङ्गाधरः इति नामश्रवणेनैव परिज्ञायते यत् अस्य ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यविषयो भवति रसतत्त्वम्। तथापि गुणविषये पण्डितराजस्य हृदयस्पर्शि वर्णनमस्ति।

गुणशब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थः

गुणः इति पारिभाषिकः शब्दः। व्याकरणदर्शनालङ्कारशास्त्रेषु विविधार्थेषु शब्दोऽयं व्यवह्रियते। गुण्-धातोः अथवा गण्-धातोः गुणशब्दो निष्पद्यते। केचन मन्यन्ते काव्योत्कर्षवर्धनाद् गुण्-धातोः गुणशब्द उपपद्यते। अर्थाद् 'गुण आमन्त्रणे' इति गुण्-धातोः घञ्-प्रत्यययोगे गुणशब्दो विनिर्मीयते। अत्र आमन्त्रणपदस्यार्थो हि उत्कर्षतायाः अभिमुखं प्रति गमनम्। अत्र गुणशब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थो भवति- 'गुणयति उत्कृष्टो भवति अनेनेति गुणः। पक्षे तु निरुक्तकारयास्काचार्यमते गण्-इति गणनार्थकधातोः गुणशब्द उपपद्यते। अतो गुणशब्दस्य निर्वचनं भवति-'गणो गणनात् गुणश्च'।

दुर्गाचार्यमते- "गुणोऽपि गणनादेव"। गुणशब्दस्य द्विविधार्थोऽयमलङ्कारशास्त्रे सुसङ्गतः।

गुणलक्षणम्-

आलङ्कारिकाः गुणस्वरूपनिरूपणे स्वस्वमतानि प्रदत्तवन्तः। यथा-

वामनाचार्यमते- "काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः।"[1]

मम्मटाचार्यमते-

"ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः॥"[2]

साहित्यदर्पणकारमते- "रसस्याङ्गित्वमाप्तस्य धर्माः शौर्यादयो यथा, गुणाः।"[3]

---

[1] काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः(३/१/१)

[2] काव्यप्रकाशः, ८/८७

[3] साहित्यदर्पणः ८/६४२

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

मूलतः मम्मटाचार्यविश्वनाथप्रमुखानाम् आचार्याणां मतानुसारेण- गुणाः हि रसधर्माः।

पण्डितराजेन गुणानां रसधर्मत्वखण्डनम्-

रसो हि आत्मरूपः अर्थात् आत्मानन्दस्वरूपः। "रसो वै सः", "रसो ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दीभवति"[4] इत्यादिश्रुतिवाक्येन रसस्य आत्मानन्दस्वरूपत्वं प्रतीयते। न केवलं वैदिकशास्त्रे, अलङ्कारशास्त्रेऽपि रसस्यात्मानन्दस्वरूपत्वम् आलङ्कारिकैः सादरम् अङ्गीक्रियते। यथा-

अभिनवगुप्तपादेनोक्तम्- "....हृदयमिव प्रविशन् सर्वाङ्गीनमिवालिङ्गन् अन्यत् सर्वमिव तिरोदधत् ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन् अलौकिकचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसः।" अत्र ब्रह्मास्वादमिव इत्युक्ते रसो ब्रह्मानन्दस्वादस्वरूपः इत्यर्थो बोध्यते।

विश्वनाथकविराजेन एतद्विषये निगदितम्-

"सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः।
वेद्यान्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः॥"[5]

अर्थात् रसानन्दो ब्रह्मास्वादसहोदरः। अनेनापि रसस्य आत्मानन्दस्वरूपत्वं प्रतीयते।

वेदान्तशास्त्रानुसारेण आत्मा निर्गुणः, आत्मनि कोऽपि गुणो न विद्यते। अतः कथं गुणाः आत्मरूपस्य रसस्य धर्माः भवितुमर्हन्ति? अर्थात् मम्मटाद्याचार्यैः उल्लिखिता गुणानां रसधर्मता न यथार्था। एतद्विषये जगन्नाथेनोक्तम्- "किञ्चात्मनो निर्गुणतयाऽऽत्मरूपरसगुणत्वं माधुर्यादीनामनुपपन्नम्।"[6]

अपि च यदि एवमुच्येत यत् "गुणाः रसधर्माः" इत्युक्ते "गुणाः उपाधिभूतरत्यादि-स्थायिभावानां धर्माः" ,तथापि अर्थः सङ्गतो न भवति। यतो हि रत्यादयस्तु सुखस्वरूपाः, अतः एते गुणस्वरूपाः। एतस्माद् रत्यादिषु गुणेषु अन्ये गुणाः नैव विद्यन्ते। यतो दार्शनिकसिद्धान्तो हि गुणे गुणः स्थातुं नार्हति। अतः गुणाः रत्यादिस्थायिनामपि धर्माः भवितुं नार्हन्ति। तेन मम्मटादीनां मतमसङ्गतम्।

गुणस्वरूपनिरूपणे जगन्नाथस्य विशेषत्वम्-

जगन्नाथमते प्रयोजकतासम्बन्धेन गुणाः रसे विद्यन्ते। तेनोदीरितम्-

"प्रयोजकतासम्बन्धेन द्रुत्यादिकमेव वा
माधुर्यादिकमस्तु।"[7]

अर्थाद् द्रुति-दीप्ति-विकासचित्तवृत्तयो हि क्रमेण माधुर्यौजःप्रसादगुणाः, रसस्तु तेषां प्रयोजकः।

मम्मटाचार्यादीनामिव पण्डितराजमते गुणः त्रिविधः, यथा- माधुर्यम्, ओजः, प्रसादश्च। एतेषु माधुर्यं भवति द्रुत्यात्मकम् अर्थात् कोमलप्रकृतिः। मम्मटाचार्यमते-

"आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम्।
करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम्।"

ओजो भवति दीप्त्यात्मकम्। मम्मटाचार्य आह-

"दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थितिः।[8]
वीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च॥"[9]

---

[4] तैत्तिरीयोपनिषद् ब्रह्मानन्दवल्ली ७/२

[5] साहित्यदर्पणः३/२

[6] रसगंगाधरः, सम्पा. श्री मदनमोहन झा, १/२२६ पृ.

[7] तदेव २२७ पृ.

[8] काव्यप्रकाशः ८/९२

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

प्रसादश्च विकासात्मकः। मम्मटाचार्य आह-

"श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत्।
साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः॥"[10]

मूलतः तेषां मते द्रुत्यादि-रसयोर्मध्ये कार्यकारणभावो विद्यते। अर्थात्

शृङ्गारो द्रुतेः कारणम्।

करुणो द्रुतेः कारणम्।

शान्तो द्रुतेः कारणम्।

वीरो दीप्तेः कारणम्।

वीभत्सो दीप्तेः कारणम्।

रौद्रो दीप्तेः कारणम्।

अद्भुतो विकासस्य कारणम्।

हास्यो विकासस्य कारणम्।

भयानको विकासस्य कारणमिति।

परन्तु जगन्नाथमते रसो द्रुत्यादीनां माधुर्यादीनां वा न जनकः, अपि तु प्रयोजकः। यतो रसे द्रुत्यादयो माधुर्यादयो वा नैव विद्यन्ते। सांख्यदर्शनानुसारेण कार्यमुत्पत्तेः पूर्वं कारणे विद्यते। आत्मस्वरूपरसे गुणाभावाद् रसो द्रुत्यादीनां माधुर्यादीनां वा न जनकः, अपि तु प्रयोजक एव। यतः प्रयोजकतासम्बन्धे कस्यापि पदार्थस्य कस्मिंश्चिद् पदार्थे विद्यमानता नावश्यकी। प्रयोजकः इत्युक्ते प्रेरकः।

प्रयोजको जनक एव भवेदिति वक्तुं न शक्यते। एतद्विषये उदाहरणं दीयते यथा- प्रयोजककर्ताविधायकं पाणिनिसूत्रं भवति- "तत्प्रयोजको हेतुश्च"[11] सूत्रेणानेन विधीयते यत् कर्तुः प्रयोजको यः स हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च भवति। भट्टोजिदीक्षितेनोक्तम्-

"कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात्"। यथा- यज्ञदत्तो देवदत्तेन कटं कारयति।

अत्र देवदत्तः कटं करोति, यज्ञदत्तो देवदत्तं कटसम्पादने प्रयुङ्क्ते। यज्ञदत्तस्तु कटं न करोति। अर्थाद् यज्ञदत्तः कार्यप्रेरकः, न तु कार्यजनकः।

अनेन एतदवगम्यते यत् प्रयोजकः कार्यजनको न भवति। एतद्व्यतिरिच्य दर्शनशास्त्रेऽपि प्रयोजकशब्दस्य प्रयोगः परिलक्ष्यते, यथा- तर्कभाषाग्रन्थे आचार्यकेशवमिश्रः अनुमानविषये आलोचनावसरे प्रयोजकशब्दं प्रयुङ्क्ते। यथा- "प्रयोजकश्चोपाधिरित्युच्यते।"[12]

अत्र प्रयोजकपदस्यार्थो भवति अनुमापकः, न तु जनकः। अनुमापक-जनकयोः मध्ये वैसादृश्यमस्ति। अनुमितेः य उत्पादको भवति, सोऽनुमापकः। जनकश्च भवति उत्पत्तेः कर्ता। यथा- "पर्वतो वह्निमान् धूमात्" इत्यस्मिन् अनुमितिवाक्ये धूमो वह्नेः अनुमापकः, न तु जनकः। यतो धूमाद् वह्नेः अनुमितिः भवति। परन्तु वह्निः धूमस्य जनकः। अतः जनकः अनुमापकश्च भिन्नौ शब्दौ।

अपि च "मैत्रीतनयः श्यामो मैत्रीतनयत्वात्" इत्यस्मिन् अनुमाने उक्तं श्यामत्वे मैत्रीतनयत्वं न प्रयोजकम्, अपि तु शाकाद्यन्नपरिणतिभेद एव प्रयोजकः। अत उक्तम्- "प्रयोजकश्चोपाधिः"। अत्रापि प्रयोजको

[9] तदेव ८/९३

[10] तदेव ८/१०१

[11] अष्टाध्यायी-१.४.५५

[12] तर्कभाषा पृ. १४६

कार्यजनको न भवति, अपि तु कार्यस्यानुमापको भवति।

आलोच्यस्थले निर्गुणत्वाद् रसो द्रुत्यादीनां माधुर्यादीनां वा जनको भवितुं नार्हति। अतो जगन्नाथमते रसो द्रुत्यादीनां माधुर्यादीनां वा प्रयोजकः।

उदाहरणम्-

गुणस्वरूपमुल्लिख्य ग्रन्थकारेण लौकिकोदाहरणं प्रदीयते- "वजिगन्धोष्णा"। 'असगन्धः उष्णः' इति व्यवहारो दृश्यते। परन्तु असगन्धे (औषधे) उष्णता नैव विद्यते। तर्हि व्यवहारोऽयं कथमुपपद्यते? एतद्विषये उच्यते असगन्धः उष्णतायाः प्रयोजको भवति, न तु जनकः। अत्र प्रयोजकतासम्बन्धेन असगन्धः उष्णतायाः आश्रयो भवति। तेन 'असगन्धः उष्णः' इति व्यवहार उपपद्यते।

एवमेव प्रयोजकतासम्बन्धेन रसो द्रुत्यादीनामर्थाद् माधुर्यादिगुणानामाश्रयो भवति। तेन 'रसो मधुरः' इत्यादिव्यवहाराः उपपद्यन्ते।

अत्र मूलाभिप्रायो हि मधुररसास्वादेन चित्तं द्रवीभूतं गलितं वा भवति, ओजस्विरसास्वादेन चित्तम् उद्दीप्तं भवति, प्रसादगुणोपेतरसास्वादेन चित्तं विकशितं भवति।

अतिव्याप्तिदोषनिराकरणपूर्वकं गुणलक्षणस्य प्रतिस्थापनम्-

द्रुत्यादिकं प्रयोजकतासम्बन्धेन रसे विद्यते, तथैव अदृष्टकालादौ अपि स्थातुं शक्यते। यतो हि अदृष्टकालादयः कार्यमात्रस्य प्रयोजकाः भवन्ति। किञ्च तेषां करुणां विना जगति किमपि कार्यं नोत्पद्यते। अतः द्रुत्यादीनां प्रयोजकत्वं तेषु अवश्यं स्वीकरणीयम्। तेन अदृष्टो मधुरः-इत्यादिव्यवहारो भवितुमर्हति।

अस्याः अतिव्याप्तेः समाधाने ग्रन्थकारेणोच्यते- रसे विद्यमाना द्रुत्यादिप्रयोजकता असाधारणा, परन्तु अदृष्टादिषु विद्यमाना द्रुत्यादिप्रयोजकता साधारणा। उक्तस्थले असाधारणप्रयोजकता स्वीकरणीया। एतद्विषये जगन्नाथ आह-

"प्रयोजकत्वं चादृष्टादिविलक्षणं शब्दार्थ-रस-रचनागतमेव ग्राह्यम्, अतो न व्यवहारातिप्रसक्तिः।"[13]

शब्दार्थरचनानां गुणप्रयोजकत्वम्-

रसो यथा गुणानां प्रयोजकः, तथैव शब्दार्थरचनाः अपि गुणानां प्रयोजकाः। तेन शब्दो मधुरः, रचना मधुरा इत्यादिव्यवहाराः अनायासेनोपपद्यन्ते।

उपसंहारः

पण्डितराजजगन्नाथकृतं गुणस्वरूपं मौलिकं युक्तिपूर्णञ्च। पूर्वालङ्कारिकाणां गुणस्वरूपापेक्षया गुणलक्षणस्यास्य विशेषत्वम् अवश्यमेव अस्ति। उपर्युक्तव्याख्यामाधारीकृत्य पण्डितराजकृतस्य गुणस्वरूपस्य सर्वाधिकप्राधान्यं स्वीकरणीयमिति मन्ये।

[13] रसगंगाधरः, सम्पा. श्री मदनमोहन झा, १/२२८ पृ.

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

सहायकग्रन्थसूची

- *(२०१९) उपनिषद्*। गोरक्षपुरः, गीताप्रेस।
- केशवमिश्रः। (२०१३)। *तर्कभाषा*। सम्पादकः गङ्गाधरकरन्यायाचार्यः। कलिकाता, यादवपुर-विश्वविद्यालय प्रकाशना।
- जगन्नाथः।(२०१७)। *रसगङ्गाधरः*। सम्पादकः नारायणमिश्र-शशीनाथझा। वाराणसी, चौखाम्बाकृष्णदास एकाडेमी, पुनर्मुद्रितः।
- जगन्नाथः।(२०११)। *रसगङ्गाधरः*। सम्पादकः मदनमोहनझा-वदरीनाथझा। वाराणसी, चौखाम्बा विद्याभवन, पुनर्मुद्रितः।
- पाणिनि। (२०१२)। *अष्टाध्यायी*। सम्पादकः तपनशङ्करभाट्टाचार्यः। कलिकाता, संस्कृतवुकडिपो, पुनर्मुद्रितः।
- भरतः।(२०१४)। *नाट्यशास्त्रम्*। सम्पादकः सुरेशचन्द्रवन्द्योपाद्यायः। कलिकाता, नवपत्र प्रकाशन, , षष्ठमुद्रनम्।
- मम्मटाचार्यः। (१४१७)। *काव्यप्रकाशः।* सम्पादकः विपद्भञ्जनपालः। कलिकाता, संस्कृतपुस्तकभाण्डारः, प्रथमप्रकाशः।
- मम्मटाचार्यः। (२०१६)। *काव्यप्रकाशः।* सम्पादकः सत्यनारायणशास्त्री खण्डुडी। वाराणसी, चौखाम्बाकृष्णदास एकाडेमी, द्वितीयसंस्करणम्।
- वामनाचार्य। (२०१६)। *काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः*। सम्पादकः सुमितावसु। सुमिता वसु। कलिकाता, बि एन् पावलिकेशन्, प्रथमसंस्करणम्।
- विश्वनाथः।(२०१३)। *साहित्यदर्पणः*। सम्पादकः विमलाकान्तमुखोपाध्यायः। कलिकाता, संस्कृतपुस्तकभाण्डारः, द्वितीयसंस्करणम्।